

Тыва Республиканың өөредилге яамызы

Национал школа хөгжүдөр институт

Тыва Республикада

уругларның чайгы дыштанылга лагерьеринге

«Төрээн черивис хүнү» деп хемчегни

эрттиреринге чижек методиктиг удуртулга

Кызыл – 2023 ч.

Тыва Республикада уругларның чайгы дыштанылга лагерлеринге

«Төрээн черивис хүнү» деп хемчегни эрттиреринге

чижек методиктиг удуртулга

Методиктиг удуртулганы тургускан авторлар:

А.С. Шаалы, *педагогика эртемнериниң кандидады, Тываның улустуң башкызы;*

Л.Х. Ооржак, *Россияның өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, Тываның өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы;*

А.Х. Херел, *филология эртемнериниң кандидады*

Э.О. Норбу, *Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү*

Хемчегниң сорулгазы – өөреникчилерниң төрээн Тывазының дугайында билиглерин байлакшыдып, ханыладыры, хамааты-патриотчу турушка кижизидери, логиктиг боданыышкынын, сактып алып арга-шинээн, сагынгыр-тывынгыр чоруун болгаш харылзаалыг чугаазын сайзырадыры.

Шиитпирлээр айтырыглары :

1. Күрүне символдарын, ыдык ырызын ыяк билири.
2. Төрээн чуртунуң төөгүзүн өөрениринче сонургалын оттурары, идепкейжидери.
3. Тыва чоннуң ыдыктыг ужурларын, сүзүктерин сагыыры.
4. Төрээн чериниң онзагайларын, культуразын, төрээн дылын билири.
5. Күш-шыдалын дадыктырары.
6. Төрээн чериниң дугайында сонургалды уругларга оттурары.
7. Төрээн Тывазының дугайында билиглерге, кижини төрөлгөтөнниң сүзүктеринге даянып, корум-чурум, мөзү-бүдүш талазы-биле кижизидери.

I. *Дерилгези:*

Лагерьниң девискээринде туттунган тудугларның аттарын **тыва дыл кырынга бижээш азар:** чемненир чер, бажың дугаары 1, 2, 3..., чунар чер, арыгланыр чер, чунар-бажың, эмчи пунктузу, лагерьниң удуртулгазы, спорт шөлү, хөглээр чер, чугаалажып дыштаныр чер дээш оон-даа өске.

Тыва, орус дылдарга дыл, найырал, мөзү-шынар, кижизидилге темаларына **үлегер домактарны** лагерь девискээринге азар: Чижээлээрге: «*Кижини болуру чажындан, аът болуру кулунундан*», «*Чаңчыл билир - чоок төрөл, дылын билчир - хан төрөл*», «*Эжишикилер найыралы эртине-дагны тургузар*», «*Ажылдан дескен түрегге дүжер, билигден дескен чазыгга дүжер*», «*Үер суунда балык чок, үлегер сөстө нүгүл чок*», «*Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар*», «*Сеткилдин бичези херек, эртемниң улуу*

херек», «Күзээнин чедер, сураанын тывар», «Эки кылган ажыл, элп читпес алдар», «Каң сугга кадар, кижги бергээ кадар», «Эптигде - хөглүг, эштигде - күштүг», «Багда доң быжыг, сөсте шын быжыг», «Дамырактар чыылгаи, хем болур, тарамыктар чыылгаи, күш болур», «Шын сөске чон ынак, шык черге үнүш ынак», «Биче чалгаа улуг чалгаага чедирер», «Холу шимчээр - кырын тодар, хоозун чугаа - хүн бадар», «Эки кижээ эш хөй, эки аътка ээ хөй», «Чалгаа кижги «бажым» дээр, чазый кижги суксадым дээр», «Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес», «Харам кижээ эш ырак, чоржаң аътка чер ырак», «Олутта олча чок, чыдында чыргал чок», «Даг аътты човадыр, кылык ботту човадыр».

Хүн дургузунда уругларның чугаазына ажыглаар сөстөрнүң даңзызы: Эки хүн-биле, экии, байырлыг, четтирдим, эжим, башкым, ойнаар, дыштаныр, дежурныйлаар, агаарлаар, чуруттунар, удуур, бөмбүктээр.

Сула шимчээшкин үзүндө ажыглаар сөстөрнүң даңзызы: Чыскаалыр, одуруглар аайы-биле денештир туруптар, ишкээр тынар, үндүр тынар, олулар, шураар, холду көдүрер, буттарны хере туруптар, оң, солагай талаларже холду сунар дээш оон-даа өске.

Хөгжүм үделгези: тыва аялга (сүмелеп турарывыс «Эзир-Кара») аайы-биле эртенги шимчээшкинни чорудуп болур.

Рапорт: баштыңчы, бөлүк деңежиңер, томаанныг, кичээнгей, чыскаалга келген кижиниң саны, бөгүнгү хүннүң оюн-тоглаазына, мөөрейлеринге киржиринге белен, адывыс кыйгывыс, ырывыс, оң талаже, солагай талаже эргил, сулараңар.

Эртенги чем үзүндө азар менюнүң чижек даңзызы: Чигирлиг азы сүттүг шай, сүттүг каша, быштак, хлеб.

Эртенги чем үзүндө ажыглаар сөстөр: Эртенги чем, эки хүн, чем чиртингир болзун, чем чаагай-дыр, «Поварларга чаагай чем дээш, четтирдивис».

Хүннү эрттирериниң чижек чорудуу

Лагерь девискээринге хөөмей-сыгыт азы сергек аялга дыңналыр.

Уругларның оттуру. Хөглүг, сергек ырының аялгазын үн улгаттырар дериг-херекселге салып болур. Чижээ: «Эреспей» деп ыры.

Эртенги сула шимчээшкин. «Эзир-Кара» деп ырының бижидилгезин ажыглап болур.

Лагерьниң начальниги, вожатыйлар, эмчизи, күш-культура башкызы, поварлары чыскаалып алган турар. Уруглар эртенги чыскаалче чыгып кээр, рапорттарын бээр.

Күш-культура башкызы: Лагерь, томаанныг! Эртенги рапортту бээринге белеткениңер! Отрядтар даргалары рапортту берип эгелеңер! (Отряд даргалары эртенги рапорттар бээр). Лагерь, томаанныг! Уруглар, эр-хейлер! Сулараңар.

Лагерьниң удуртукчuzu уруглар-биле мендилежир:

Чаа хүн-даа хүлүмзүрүп,
Чамбы-дипти оттурупту.
Ажы-төлдер, экиивеңер!
Амыр-ла бе, тайбың-на бе?!

Уруглар харыылаар:
Амыргын-на амыр, башкы!

Вожатый мендилежир:
Кады-ла бис бе, омак-сергек, демниг-ле бис бе?

Уруглар харыылаар:
Кады-ла бис, демниг-ле бис!

Эмчи мендилежир:
Думаа-ханаа өршээлдиг бе?! Кадык-чаагай эки-ле бе?!

Уруглар харыылаар:
Кадык-ла бис, чаагай-ла бис!!!

Күш-культура башкызы мендилежир:
Ыт-куш өршээлдиг бе?!

Уруглар харыылаар:
Амыр-тайбың, өршээлдиг-дир.

Лагерь начальниги: Эки чаагай чаа хүнүвүс эгелээлиңер!

Хүнге чалбарыгны вожатый тос-каракта сүттүг шайын чажып тура, күүседир, оон-даа өске йөрээлдерни шилип ап болур. Хүнге чалбарыгны үезинде шупту уруглар, ажылдакчылар холун хүнче тейлей тудуп алган турар.

Вожатый:
Алдай Таңдым сиртинден

Аяс Хүнүм үнүп келди.
Ак оруум чылыт, Хүнүм.
Аксым-кежиин болгаа, Хүнүм.
Арбай, тараа чаагай болзун, Хүнүм.
Ак чем элбек болзун, Хүнүм.
Алдын хүннүг өртемчейим
Ашка-чутка кирбес болзун!
Ажы-төл аас-кежиктиг,
Аал-оранывыс тайбың турзун!

Лагерь начальниги: Эргим уруглар! Бөгүн бистиң лагерьде онзагай хүн болуп эртер. «Төрээн черивис хүнү» деп ат-биле бодувустуң төрээн черивистиң төөгүзү, каас-чараш бойдузу, ханы ужур-уткалыг ёзу-чаңчылдары, ыры-хөгжүмү-биле таныжып, тыва улустуң оюн-тоглаазының дугайында билип алып бис, ойнап-хөглөп, ырлажып хүнзээр бис. Силер бүгүдеге оюннарга, мөөрейлерге идепкейлиг киржиң, шаңналдардан ап, бо хүннү эки эрттирерин күзедивис!

**Россияның болгаш Тыва Республиканың ыдык ырларын күүседир.
Күрүне туктарын көдүрөр.**

Күш-культура башкызы: Эртеңги чемче чыскаалыңар, марш!

Эртеңги чем үезинде «Аяк шайым» деп ырының бижидилгезин салып ап болур.

Вожатый: Уруглар! Эртеңги чем соонда отрядтар аразыңга янзы-бүрү оюннарны эрттирерин дыңнадып тур бис. Чем амданныг-чаагай болзун!

Отрядтарга маргылдаалыг оюннар

Викторина «Төрээн черин билер сен бе?»

1. Тываның күрүне тугунуң автору кымыл? (Сат Оюн-оол Доктугуевич)
2. Күрүне тугунда кандыг өңнер барыл? Оларның утказын тайылбырлаңар. (ак, ак-көк, сарыг. Сарыг өг – сарыг шажын өңү; ак-көк өң – аяс, тайбың дээр, хөлдер, хемнер, аржааннар өңнери; ак өң – Бии-Хем биле Каа-Хемниң каттыжып, Улуг-Хемниң Тываны кежир агып чыдарын илереткени.)
3. Тываның ыдык ырызының сөзүн кым деп чогаалчы хоюглап бижээнил? (Александр Даржай)
4. Тывада чеже кожуун барыл, кожууннарның төптөрүн адаңар.
5. Силерниң кожуунуңарда кандыг улуг хем агып чыдарыл?
6. Кожуунуңарда кандыг аржааннар барыл? Кандыг аарыгларга дузалап турарыл, билер силер бе?

Викторина «Культура и искусство родного края»

1. Как называются ленточки из цветной материи, развешанные на оваа и в других священных местах? (чалама)
2. Приветственный ритуал, которые тувинцы совершали во время Шагаа (чолукшулга)
3. Как называется ритуал борца перед выходом на схватку и выражение радости победы после поединка? (деви́г)
4. Перечислите пять основных видов тувинского горлового пения. (хөөмей, сыгыт, каргыраа, эзенгилээр, борбаңнадыр).
5. Назовите тувинского актера, исполнившего заглавную роль в оscarоносном фильме «Дерсу Узала» (Максим Мунзук)
6. Мерген, Адар, Оюнмаа, Элбек – герои известного советско-тувинского кинофильма. Как называется этот фильм? («Люди голубых рек»)
7. К какому жанру относится памятник устного народного творчества «Кангывай-Мерген»? (героическое сказание, маадырлыг тоол)
8. Назовите автора и название романа-эпопеи из 4-х томов в тувинской литературе. (Кызыл-Эник Кудажи «Уйгу чок Улуг-Хем», «Улуг-Хем неугомонный»).
9. Чье имя носит Кызылский колледж искусств? (Алексея Боктаевича Чыргал-оола)
10. Самая знаменитая пьеса Виктора Кок-оола? («Хайыраан бот»)
11. Назовите тувинского композитора, автора симфонических поэм «Тувинские пейзажи», «Ай-кыс», романса «Дуруя». (Владимир Салчакович Тока)
12. Первый тувинский профессиональный режиссер. (Сиин-оол Лакпаевич Оюн)
13. Он – выпускник Московского художественного института им.В.И. Суриков, автор Линогравюры «Материнство», изображения Государственного герба Республики Тыва (1992). (Иван Чамзоевич Салчак)
14. Как называется Международный фестиваль живой музыки и веры, который проводится в Туве? (Үстүү-Хүрээ)
15. Кто перевел на тувинский язык трагедию Шекспира «Ромео и Джульетта»? (Сергей Пюрбю)
16. Какой спектакль Тувинского музыкально-драматического театра повествует о возникновении тувинского музыкального инструмента игил? («Эгил, эжим, эгил!»/«Вернись, мой друг, вернись!»)
17. Этот танец называют хореографической визитной карточкой Тувы. Постановка А.Шатина на музыку А.Аксенова. («Элдек шыңгырааш»/«Звенящая нежность»)
18. Основоположник тувинского цирка. (Владимир Оскал-оол)
19. Первый роман 21-го века в тувинской литературе. (Николай Куулар «Мунгаштатпаан мунчулбас ыр»)
20. Автор-составитель семитомника «Урянхай. Тыва дептер». (Сергей Кужугетович Шойгу)

Викторина «Тыва»

1. Тываның национал хөгжүм-шии театры кымның адын эдилээнил? (Виктор Шогжапович Көк-оол)
2. Тыва өгнүң эжии кайы чүкче көрүнгөн болурул? (хүн үнер чүк-чөөн чүк / хемниң агымының аайы-биле көрүнгөн)
3. Тываның баштайгы найысылалы? (Самагалдай)
4. Тыва алфавитте каш үжүк барыл? (36)
5. Тыва дыл дыл кандыг бөлүккө хамааржырыл? (түрк)
6. Чүгле тыва үжүктерден тургустунган сөстү адаар (өңү)
7. “Дерсу Узала” деп кинога кым деп тыва артист ойнааныл? (Максим Мунзук)
8. Хем-Белдири деп ат чүнүң адыл? (Кызылдың баштайгы аттарының бирээзи)
9. Тывада хоорайларның санын, адын адаар (5 – Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Чадаана, Туран)
10. Тывада сан ады кирген черлер аттарындан адаар (Чаңгыс-Терек, Ийи-Тал, Үш-Белдир, Чеди-Тей, Он-Кум...)
11. Тывада өңнер кирип турар черлер аттарындан адаар (Кызыл-Мажалык, Ак-Тал, Сарыг-Хая, Ногаан-Хөл, Кара-Хөл, Кызыл хоорай, Кара-Даш, Ак-Довурак...)
12. Мечи 12 чыл санаашкынында кирип турар дириг амытаннарның каш дугаары бооп санаттынарыл? (9)
13. Тыва малчыннарның улуг байырлалы? (Наадым)
14. Шагаа деп сөс чүү деп сөстен укталган? (Сагаан –ак)
15. Тывада каш кожуун барыл? (17)
16. “Очки” деп сөстү тывалап чүү дээрил? (көстүк)
17. Тываның кызыгаарында турар черлер аттарын адаар (Моол Республика, Бурят Республика, Алтай край, Красноярск край, Иркутск облазы)
18. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринден кым деп маадырларның тураскаалдарын Кызыл хоорайның Гастелло аттыг парыгының аксында тургусканыл? (Түлүш Кечил-оол, Хомушку Чүргүй-оол, Михаил Бухтуев, Николай Макаренко)
19. Тываның ыдык ырызының ады? (ыдык ырызы “Мен тыва мен”)
20. Тыва улустуң тоолдарының кол маадырлары (Багай-оол, Өскүс-оол, Алдын даңгына, Караты-Хаан)

Оюн-айтырыглар, тускай онаалга:

1. Бистиң лагерьниң турар чериниң географтыг туружу. Дерилгези: карта, компас.
2. Айтырыг-харыы «Төрээн черивистиң эм обттары». (Уруглар харыылаар)
3. Тыва үлегер домактарны төндүр:
 1. Куш уязынга ынак, ... (кижи чуртунга ынак).

2. Куш уялыг, кижиги...(чурттуг)
 2. Ие сөзүн ижип болбас, (ада сөзүн ажырып болбас).
 3. Ада-чуртуңну ажыл-биле алдаржыт,... (ада-иенни чедишкннериң-биле амырат).
 4. Төрээн чуртуң кагба,... (төрээн ада-иен утпа).
4. Лагерниң план-картазын чурааш, чүктөрни айтыр. Аңаа агып чыдар хем-сугларны, хөлдөрни, аржааннарны, дагларны болгаш үнүп турар ыяштарны тускай географтыг демдектер-биле айтыр (план-картазының адаанга тускай географтыг демдектерни айтып бижиир).

Тыва оюннар ойнаары «Аскак-кадай», «Чинчи чажылары», «Өртеңнежири», «Күске-моортай»

Дүштеки чемче баарда, отрядтар боттарының чогаатканы тыва кыйгы-биле (речевка) чоруурлар.

Вожатый: Дүштеки чем амданныг-ла болзунам, уруглар!

Уруглар: Четтирдивис, башкы!

Дүштеки чем соонда уругларны вожатыйлар үдээр:

Амданныг чем чиген,

Аас-кежиктиг ойнаан,

Ам өрээлге баргаш,

Амыр-шөлээн дыштаныр.

Дүште уруглар дыштаныр, ол үеде хөөмей-сыгыт оожум дыңналыр.

Тыва дыл болгаш республиканың онзагай талаларының дугайында кыска кичээл

Ону презентация хевиринге азы плакаттарга башкы таарыштырып алыр.

Аңаа дараазында сөзүглелди ажыглап болур:

Тыва дыл – тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле бир денге тыва дыл күрүне дылы болуп турар. Кандыг-даа дыл - чоннуң сагыш-сеткил өнчүзү. Дыл чоннуң амыдыралының төөгүзүн, чуртталгазының онзагай талаларын шыгжап чоруур. Чижээлээрге, хөөмей - тыва чоннуң хөгжүм культуразының байлаа, ооң чоргааралы. Ооң каргыраа, сыгыт, хөөмей деп кол хевирлери бар. Хөөмейни чамдыкта орустап «хөөмей - жемчужина тувинской культуры» деп база чугаалаар. Делегейде «хөөмей» деп сөс улусчу хөгжүмнүң сонургактарына билдингир апарган. Тыва чон делегей хөгжүмүнге хензиг-даа бол бодунуң үлүүн кирип турар. «Хүн-Хүртү», «Чиргилчин», «Тыва», «Алаш», «Тыва кызы» дээн чергелиг аас чогаалының бөлүктери тыва дыл кырында делегейни дескиндир ырлажып, хөөмейлеп, бистиң тыва культуравысты өске чоннарга таныштырып чоруурлар.

Филология эртемнеринин доктору Каадыр-оол Бичелдейнин шинчилээни-биле алырга тыва дылда 24 ажык үн бар деп көргөн. Кыска ажык үннер, узун ажык үннер, өк-биле адаар ажык үннер. Ат (имя), аат (качать), аът (лошадь, конь). Өске дылдар-биле деңнээрге тыва дылда ажык үннернин мындыг хевирлиг янзылы-биле тыва чондан сыгыт-хөөмейге талантылыг кижилер хөй болуп турарын база эртемденнер эскерип көргөш «силернин дылыңар хөгжүмге чоок, аялгалыг» деп эскерген.

Ноябрь 1 - Тыва дыл хүнү. Тыва Республиканың Чазааның 2016 чылдың январь 18-те №11 Чарлыын езугаар тыва чоннуң культура болгаш сагыш-сеткил өнчүзүнүн чарылбас кезээ кылдыр камгалаар, деткиир болгаш сайзырадыр сорулга-биле ноябрь 1-ни Тыва дылдың хүнү кылдыр чарлаан. Ук хүннү Тываның улустуң чогаалчызы А.А. Даржайнын саналы-биле доктааткан.

Эң баштайгы тыва чогаалчылар (үндезилекчилерге) болгаш оларнын хөйге билдингир чогаалдарыңа Салчак Тока - «Араттың сөзү», Степан Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу», Виктор Көк-оол «Хайыраан бот», «Самбажык», Леонид Чадамба «Бичии Лена», «Аян-чорук», Сергей Пюрбю «Төрээн черимге», «Кара-Суг», Олег Саган-оол «Дөспестер» хамааржыр.

Тываның кожууннарының аразындан Өвүр кожуунну «Чогаалчылар чурту» деп чон анаа эвес адаар. Өвүр кожууннуң төвү - Хандагайты суур. Ук кожуундан дыка хөй чогаалчылар үнген - Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Владимир Серен-оол, Монгуш Доржу, Эдурад Донгак, Николай Куулар, Нина Серенот, Сылдыс Донгак дээш оон-даа өске.

Тываның улустуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсанның «Тениң самы» деп чогаалының маадыры - Монгуш Черзи. Ооң ук-ызыгууру Бай-Тайга кожуун. Ук кожуунну чон анаа эвес ус-шеверлер чурту деп адаар. Чүге дээрге ук кожуундан билдингир даш чонукчулары үнген. Чонар-даш деп хуулгаазын дажывыс база ол кожууннуң девискээринде Сарыг-Хая деп черде бар. Бирдингир даш-чонукчуларыңа: Монгуш Черзи, Тойбу-Хаа Дондук, Саая Көгел, Сергей Кочаа дээш оон-даа өске.

Тыва Республика бодунуң турар географтыг черинин, агаар-бойдузунуң аайы-биле база онзагай дижири анаа эвес. Чылдың чайгы үезинде изиг халыын үелер тургулаар, кышкы үеде дыңзыг сооктар болгулаары-биле изиг болгаш соок чурттарнын дириг амытаннары Тывада бар.

Азырал дириг амытаннар талазы-биле онзагайларларыңа: Мөңгүн-Тайга кожуунда - сарлыктар, тарбаганнар, Эрзин, Тес-Хем кожуунда – ийи мөгенниг тевелер, Тожу кожуунда - ивилер бар.

Бир отрядтың иштинге сөзүглелди рольдап номчувушаан, шии хевиринге ойнап күүседир

Бо хевирге Кызыл-Эник Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп кыска тоолун ажыглаары күзенчиг. Азы дараазында Эрик Донгактың «Хыылааш ымыраа» деп шүлүктээн тоолчугажын сүмелеп турар бис. Тоолда адап

турар маадырларны уруглар аразында хуваажып алгаш, шүлүктевишаан ойнап күүседир. Скобка иштинде сөстөрнү шупту киржикчилер кыдыындан үнелел (комментарий) хевирлиг чугаалаар. Хөнек, аржыыл, тон дээн реквизиттерни дорту-биле көргүспейн, янзы-бүрү чүүлдер-биле чогаадып кылып алыры күзенчиг.

Эрик Донгак «Хыылааш ымыраа»
(Корней Чуковскийниң тоолунуң хөөнүнгө)

Хыыладыр ырлап чоруур,
Кылаң-кылаң чалгыннарлыг
Ымыраажык ужуп чорааш,
Ыйык хөнек тып ап-тыр оо.

Арай боорда сөөртүп чорааш,
Аалынга эккеп алгаш,
Одун салып, шайын тиккеш,
Ол-бо чүкче кыйгыргылаан.

«Аалымче моорлаңар!
Аяк шайдан аартаңар!
Мээң өөмче моорлаңар!
Мээң-биле шайлаалыңар!»

Куру четпес, хырны улуг
Курт-чажар ужуп келген.
Мага боду дүктен бүткен
Маас база бо-ла келген. (Дүктүг-дактыын!)

Аштаан хырнын шартайтыр-ла
Аяк шайны олар аартап,
Аал ээзи Ымыраага
Аржыыл эккеп берген иргин. (Оо! Шорузун аа!)

Инеликтер, ховаганнар
Идик тудуп алгаш келген.
Аалаан-хөөлээн, чигир туткан
Ары угбай ужуп келген. (Амданныын!)

Доос-кара хүлчүк-биле
Торгу тонну белек кылдыр
Ымыраага сөңней сунгаш,
Ыт чокка шайлап орган. (Чаражын!)

Шайын төндүр иживиткеш,
Шартылаа-даа хөгжүм ойнаан.
Курт чажар хүлчүк-биле
Кудук-чайык самнап үнген. (Че-ве!)

Шерги биле Ары кадай
Чечек кырлап, танцылаан.
Шыйлашкыннар черде союп,
Шыдаар шаанче вальстаан. (Там-там-там!)

Дөңгүр-чучуу чунарга-даа,
Дөмей хоржок, өдексиш дээр.
Кончуг чараш чалгыннарлыг
Ховаганнар думчуун дуглаан. (Хош-пиш!)

Ымыраавыс амырааштың
Ырлап, самнап, алгыргылаан:
«Аалчылар, шайлаңар-ла,
Ам-даа ойнап хөглеңер-ле!» (Аянныын!)

Хенертен кээп Ымырааны
Хендир-биле шалбалапкан.
Эриннери эмчиңнешкен
Ээремчик дээр ашак болган. (Авай-авай!)

Азыг-дизи шаарарган,
Агбаңнашкан даваннарлыг,
Чииртим ирей ымырааны
Чиир дээштиң хүлүй берген. (Аа! Коргунчуун!)

«Эргим эштер, камгалаңар!
Ээремчигей мени чиди!
Силерни мен хүндүледим,
Чигирлиг шай кудуп сундум!

Коргунчуг бо амытанны
Хоюзуңар, сывыртаңар!
Ээремчиктиң аспаан орта
Эжиңерни кагбайн көргөр!» (Дузалаңар! Өлүрдү!)

Кортук хүлчүк, шыйлашкыннар
Кочалдыва чашты берген. (Чөгенчиин!)
Ховаганнар ол-ла дораан
Ховуларже ужа берген. (Ээй! Манаңар!)

Доос-кара майтаңнадыр
Довуракче чаштыныпкан. (Барасканны!)
Кымыскаяк хензиг үтче
Кылаш кылдыр кире халаан. (Бянчыын ай!)

Маас биле курт чажар
Балдырлары сириңейнип,
Ымырааның дуза дилээн
Ыдын шуут тоовааннар. (Эх кончуун!)

Хөгжүмчүвүс шартылаажык
Көжүп калган оруп-оруп,
Көвүрүгнүң адаандыва
Көзүлбейин шурай берген. (Тпүк! Кортук чүве!)

Амдыы чаа-ла хөглөп турган
Аалчылар хая көрбейн,
Канчаар-даа бол канчалзын дээш,
Карак ажыт каапкаш барган. (Эээй! Кончуунарны!)

Эш чок арткан Ымырааны
Ээремчигей шарып алгаш,
Чаагайзынып, чиксээнинден
Чараалары төктүп турган. (Ням-ням-ням!)

Шаан төндүр ыглап-сыктап,
Шаан төндүр кыйгыргылаан. (Кээргенчиин!)
Чииртим ирей ээремчигей
Чидиг бижээн уштуп келген. (Ии дадай!)

Шак ол өйде бир-ле чүве
Чанын орта ужуп келген. (Ойт, бо кымыл?)
Ымыраажык көрүптерге,
Ыргак-сээк дээр оол болган! (Өршээ-өршээ!)

«Калчаа дайзын кайда барды?
Халдап келдим, кортпас-даа мен!»
Карбаш дигеш, ээремчиктин
Кара бажын үзе шаапкан! (Экизиин!)

Сээк дораан Ымырааны
Чедип алгаш чугаалады:
«Амы-тының камгаладым,

Ам сен меңээ кадай боор сен!» (Дадайыым! Ха-ха!)

Чаштып чыткан көвүрүүнден
Шартылаажык үнүп келген. (Бужарын!)
Ховузундан дедир база
Ховаганнар ужуп келген. (Бятпас аан!)

Кымыскаяк, доос-кара
Кылаштаары арай багаай
Чедип келгеш, ыргак-сээкке
Четтиргенин илереткен. (Ам кээп көрөм!)

«Ыргак сөөк куу болзуңза-даа,
Ымырааны камгаладың!
Дидим болгаш эрес маадыр
Тиилекчивис сээк-тир сен!» (Эр-хей, Сээк!)

Оой, эштер, ээй эштер!
Оолдар, кыстар, кайда силер?
Оттуг курттар чедип келгеш,
Орай дүңнү каастапкан. (Ии чаражын!)

Чарты ыяш тудуп алгаш,
Шартылаажык хөгжүм ойнаан.
Ховаганнар, дөңгүр-чучуу
Кожа тургаш, вальстаан. (Думчуун дугла!)

Ээремчиктин аспаан орта
Эжин каапкаш десе берген
Курт чажар чедип келгеш,
Кудук-чайык самнай берген. (Иии! Чеве!)

Хаалаан, хоолаан, сыылашкан
Хамык курттар доозазы,
Ыржым дүне дааш-шимээн,
Ымыраа, сээк дойлуп турган. (Аа-шуу, декей оо!)

Экер-эрес Ыргак-сээкке
Ээлдек чараш Ымыраавыс
Кадай кылдыр сөзүн бээрге,
Хамык шерги часкап турган! (Гоорько!)

Ымыраа! Ымыраа!
Ынакшыл дээш, Ымыраа!

Ыыладыр ужуп чоруур
Ымыраавыс келин болду.
Торгу хевин кедиптерге,
Доозавыс өөрүп тур бис! (Чаражын!)

Ары ужуп чедип келди.
Айоо! Певе! Шапканы ол бе?
Ымыраа-сээк эът-кежим
Ызыра бээр, чоруулам че!

Лагерьниң отрядтар аразынга мөөрейлиг оюннары:

Кажык-биле аът чарыштырары, шашки, шахмат, хүреш, чадаг чарыш, дүрген чугаа, «Челер-ой», «Дээң-дээң» дээн чижектиг самнарны күүседири.

Кежээки чемче Денберел Ооржак болгаш Сайын Доржунуң «Тыва чемнер» деп ырызының бижидилгезин салып болур.

Ниити лагерьге отрядтар аразынга мөөрейлер:

Төрээн чер дугайында шүлүктер, ырылар, хөөмей-сыгыт, танцы-сам талазы-биле мөөрейлер.

«Төрээн черивис хүнү» деп хемчегниң кежээки түннелдиг чыскаалы

Лагерьниң удуртукчuzu: Бөгүнгү хүнүвүс кончуг солун эрткен! «Төрээн черивис хүнү» деп ат-биле хөглүг, солун эрттирген маргылдааларывыска идепкейлиг киришкениңерни көрдүвүс, эр хейлер! Төрээн черивистиң төөгүзүнүң дугайында, ооң каас-чараш бойдузунуң онзагайының дугайында чугаалаштывыс. Ада-өгбениң биске арттырып берген ёзу-чаңчылдарын сактып, күүсеттивис, ырыларны ырлап, шүлүктерни номчуп, ойнап-хөглөп, ырлажып хүнзедивис. Бүгү оюннарга, мөөрейлерге идепкейлиг киришкен силерни шаңнап, мактаар-дыр бис.

Идепкейлиг уругларны шаңнап мактаар.

Лагерьниң ниити күүселдези-биле кежээки түннел ыры:

Башкыларның көрүжү-биле бир-ле чараш тыва ырыны күүседип болур. Чижээлээрге, сөзү: Юрий Кюнзегештиш, Аялгазы Александр Лаптанныы «Төрээн Тывам»

Күш-культура башкызы: Лагерь, томаанныг! Кежээки рапортту бээринге белеткениңер! Отрядтар даргалары рапортту берип эгелеңер! (отряд даргалары эртенги рапорттар бээр). Дамчыктыг удуп дыштаныңар! Лагерь, томаанныг! Уруглар, эр-хейлер! Сулараңар.

Номчуурунга, шээжилеп алырынга ажыглаар чогаалдар:

«Тывалар деп кымнарыл ол?» (Клара Сагды)

Тывалар деп кымнарыл ол?
Тывызыксыг, тоолчургу,
Улуг-Хемнин унун чуртаан,
Уран-шевер улус чүве.
Тывалар деп кымнарыл ол?
Дыңгылдайлыг, эрес-кежээ,
Алды чүзүн малын малдаан.
Алыс ишчи улус чүве.

«Төрээн Тывам» (Шенне Долаан)

Сыын-мыйгак, арга-сындан үннер алчып,
Сыгыт-хөөмей арат-чонун хей-аът киирген,
Арбын малдыг, ак-көк хемниг төрээн Тывам
Алгап-йөрээп, ырлап чоруур төлү-дүр мен.
Кожаярда малын малдаан кадарчының
Хомузунуң уян-чассыг үнү-дүр мен.
Алдын-мөңгүн казар байлак эртинениң
Азарганчыг чаштанчызы, кезээ-дир мен.
Меңгилерлиг дагларындан чуглуп баткан,
Мөңгүннелчек дамдыларнын бирээзи мен.
Ак-көк дээрде аян туткан куштарының
Аразында кады хөглээн хөкпежи мен.

«Тыва кижиге» (Виктор Дандар)

Тыва Кижиге кончуг чараш,
Дылы, дома өткүт, тода.
Аажы-чаңы бөдүүн топтуг,
Арны-бажы чазык-чаагай.
Тыва Кижиге холу чемзиг,
Тырткан эъдин кылып, дүлөр,
Аъжын-чемин делгеп, салып,
Аяк-шайын кудуп сунар.
Тыва Кижиге тулган шевер,
Тыппазы чок, кылбазы чок,
Сыгыт, хөөмей сала бээрге,
Сыгыргага канчап деңнээр.

Что такое Тува? (Анатолий Емельянов)

Что такое Тува?

Это степи, залитые солнцем,
горных речек разлив
и дремучих лесов океан,
синеватые дали
и гор многоцветные кольца,
зной песков раскаленных
и снежная стужа Саян.

Это смуглые люди,
упорно идущие к цели,
чтоб открыла земля
все богатства, все тайны свои –
и уходят пески,
берега одеваются в цемент,
в синеватые дали
плывут города-корабли.

Что такое Тува?

Это молодость древнего края,
без голодных кочевий
и рваных, задымленных юрт.
Это смелые люди
в грядущее путь пробивают.
Это – счастье народа,
его героический труд.

Моя Тува (Галина Гостева)

Мне Тувой гордиться приходилось часто
И у нас в России, и в стране иной.
Всем друзьям дарила ее «Узел Счастья»,
Обереги, мантры от беды любой.

А над Енисеем облака, как перья,
Чудные узоры в небесах плетут,
А в степях просторных -
древние поверья,
Мифы, да легенды о Туве живут.

Кручи гор Саянских, синь озер соленых,
Заросли чашпана, да ковыль седой
Ближе и роднее, краше мне хваленых

Мест заокеанских под чужой звездой.

И чаруют душу звуки мне хоомея.
В них, как в райской сказке,
пенье дивных флейт.
Опущу ладони в воды Енисея
И стряхну, как капли,
груз прожитых лет.

Тывызыктар:

Чыдын чытпас, чыжыр кара (суг).
Дендии куштуг, девиденчиг уннуг (динмирээшкин).
 Дашты монгун, ишти ириичел (хадын ыаш).
 Черден унгеш, дээрге чети (туман, ыш).
Пришла без красок и без кисти,
А перекрасила все листья (осень).
 Тывалаарга алды, орустаарга үш, ооң алыс утказы бүгү чоннуң күзел-
 соруу (тайбың, мир).
Азып каар дээрге, аскыжы чок,
Дужап каар дээрге, дуоу чок (булут, ооң хөлегези).
 Санаттынмаан хой,
 Хемчээттинмээн шөл (дээр биле сылдыстар).

Ссылкалар:

1 “Тыва чемнер” Денберел, Сайын-Доржу
<https://www.youtube.com/watch?v=RGIUa06UDRs>

Ыры “Тыва чемнер”.

Делегейде-эй, эң-не чаагай-ай,
Деңнеттинмес ак-ла тыва чемнер.
Аалымдан мен хей, ырай бергеш-эш,
Сагыжымга бо-ла кирип келир!
 Ааржы, хойтпак, сүттүг шай,
 Саржаг, курут, чөкпек, тарак,
 Тыва далган, быштак, өремевис.
 Сактып кел даан эргим өңнүк,
 Кайы хире чаагай ийик,
 Аалывысче кажан чедер бис ам?
Каяа-даа бол-бол, чораанымда-а,
Карактарга бо-ла чуруттунар.
Кадыкшылдың хей, үндезини-и,
Кайгамчыктыг тыва чемнеривис.

Ааржы, хойтпак, сүттүг шай,
Саржаг, курут, чөкпек, тарак,
Тыва далган, быштак, өрөмөвис.
Сактып кел даан эргим өннүк,
Кайы хире чаагай ийик,
Аалывысче кажан чедер бис ам.

2 “Ханым тудуш Тывам” Шини
<https://www.youtube.com/watch?v=jhl7lAfHos>

3 “Сүттүг шай” <https://vk.com/tuvafonoska4ai>

4 “Аяк шайым” (<https://www.youtube.com/watch?v=2FEfXK6LJ3I>)

Ажыл-херек аайы-биле,
Азы шөлээ үезинде,
Аалдарга киреримге,
Аяк шайын сөңнеп сунар.
Аяк шайым, сарыг шайым,
Амданныг-ла тыва чемим.
Аяк шайым, сарыг шайым,
Амданныг-ла тыва чемим.

Арттар-сыннар ажар кижини
Ажы-чемин ишкеш чоруур,
Аас-кежик, келир өйнү
Аалга киргеш, күзеп каалы.
Аяк шайым, сарыг шайым,
Амданныг-ла тыва чемим.
Аяк шайым, сарыг шайым,
Амданныг-ла тыва чемим.

5 «Земля кочевников». Документальный фильм:
<https://www.youtube.com/watch?v=KMdSiaEB-oI>